

למי שייכת התרבות הישראלית-הגרמנית-הערבית

מסע בעקבות קריאה בתרבות הגרמנית

בשנים האחרונות אני צולל לעומק התרבות הגרמנית ואוצרותיה. קורא, כותב וחושב על שאלות של זהות ושייכות - בעידן של הגירה ישראלית ויהודית לגרמניה, שהתחילה למעשה עם כניסתו של מנדלסון לברלין בשנת 1743. האם הזהות הגרמנית שייכת רק למי שמחזיק בפספורט גרמני? ואולי הזהות הגרמנית שייכת גם לאלו שהזדהו איתה, או למי שמתגוררים בארצותיה מבלי להחזיק בדרכון גרמני? האם הגרמניות אינה רק שאלה לאומית, אלא היא שאלה תרבותית רחבה יותר ממה שהפספורט הגרמני מגדיר?

בעקבות הקריאה בספר טבעות שבתאי מאת וינפריד גיאורג זבאלד, אני צופה בסרטים תיעודיים על מסעותיו של הסופר הגרמני הגולה הזה במזרח אנגליה. הוא השתמש באנגליה כדי לצאת למסעות רחוקים אל עומק ההיסטוריה הקולוניאלית של אירופה, לעת העתיקה ולפילולוגיה ולמקומות רבים מאוד שאיפשר לו המרחב הנטוש של חופי מזרח אנגליה. אך האם יוכר זבאלד על ידי האנגלים כסופר אנגלי? כמו סופרים גרמנים אחרים, גם זבאלד ביקר את תפיסת השואה של גרמניה, ועצם ישיבתו מחוצה לה [בדומה לתומאס מאן, הרבה לפניו, שהתיישב במחאה בשווייץ אחרי המלחמה] היא מרד בתרבות, ואפשרות לכתובה ולקריאה של תהליכים שהגרמנים מאחורי חומת הלאומיות אינם יכולים לראות, להבין ולחוש.

אני קורא בספר אַבְדוֹת של לאה גולדברג, ספר שכל כולו סיפור אהבה לברלין, ולמרות הסוף המר, אפשר לראות איך הוא נבע מתוך המעיין של האהבה לכרך הקוסמופוליטי, רגע לפני שקיעתו ברגעים הכי נוראים שידעה האנושות. כמי שלאט לאט מתוודע אל גרמניה, אני מכיר את הפאר של הרי הרץ, שם כתבה לאה גולדברג שיר שכונס בספר ביכוריה טבעות עשן (1935):
"פֶּעֶן צְהַבֶּה וְקַל בְּמוֹרְד הָהָר / מְרַחֶפֶת תּוֹגְתִי הַגְּדוֹלָה שֶׁפָּרְחָה מִן הַפְּלוֹב. / צָחֹק מְזֵהִיר תּוֹסֵס בְּלִבִּי. רֶק מוֹזֵר, / שֶׁהַגֶּבֶר הַהוֹלֵךְ לְצַדִּי אֵינְנו אָהוּב". אלו רגעים נדירים של התרוממות רוח, שהסב לה אותו ביקור בוורניגרודה. "מבחינות רבות המסע להרי הרץ היה חוויה מעצבת עבור לאה גולדברג," כותב ד"ר גדעון טיקוצקי, באחרית הדבר לרומן הגנוז אבדות, "היא התקבלה

זאב ז'בוטינסקי הצעיר (עיבוד גרפי)

לאה גולדברג בנעוריה (תמונה מגוגל)

בחום בחיק משפחה גרמנית-נוצרית; ניסתה כוחה – בפעם הראשונה והאחרונה בחייה – בחיבור יצירה בגרמנית... זכתה לשבחים על יצירותיה מפי אבי המשפחה...” (עמ' 329). העיון בספרה של גולדברג מזכיר לי גם את ההיזכרות של ז'בוטינסקי באודסה רגע לפני שנפלה עליה מלחמת העולם, ברומן היפיה שלו חמישתם:

”ברם, כשאני משקיף אחורנית ומתבונן בכל אלה ממרחק של שלושים שנה, הריני סבור כי התופעה המעניינת ביותר בחיינו בימים ההם הייתה אהות-השלום בין הלאומים. כל שמונת או עשרת העמים של אודסה הישנה נפגשו באותו מועדון, ועל דעת איש לא עלה כלל לציין, ולו רק בהרהור-הלב בלבד, בן איזה עם הוא פלוני או אלמוני. כעבור שנתיים נשתנה הדבר, אך בראשית שחרה של המאה שכן שלום-אמת בינינו. מוזר: בבית, כמדומני, חיינו כולנו חיים נבדלים מן הנוכרים: פולנים היו מעורבים עם פולנים, רוסיים – עם רוסיים, יהודים – עם יהודים; יוצאים-מן-הכלל היו נדירים למדי; ואולם עדיין לא תהינו על סיבת הדבר ומתחת להכרתנו חשבנו תופעה זו לשיבוש זמני, ואת ערבוביית-בבל הסגונית של הפורום המשותף – לסמל המחר הנהדר” [תרגמו י”ה ייבין וחנניה רייכמן, פרויקט בן יהודה].

דווקא הגנרל הזה, שהוא כל כך חמור סבר, שרצה להקים קיר במזרח התיכון ואמר ששקט הוא רפש. הוא זה שיכול בשנות השלושים, בעודו נלחם למען הפרויקט הציוני בפלסטינה, לכתוב בנוגות ולהיזכר בנוסטלגיה שאחר כך תיגמר בקסטרופה, בספר - ובכל זאת להחזיק לרגע אחד את הרגע הקוסמופוליטי, הדיאספורי, שלאחר מכן הציונות ניסתה ומנסה בכל כוחה לדחות את אפשרות קיומו.

אני קורא את הספר החדש הנפלא של אמיר אשל, רישומים שמהלך בעברית ובגרמנית בין הרישומים של גרהרד ריכטר, שצייר אותם בכירקנאו. מחנה הריכוז מתפרק לשירים, רישומים ורקודים ריקוד עצוב לצלילי כינור שמתנגן בראשי, בעת שאני קורא וקורא אך לא גומע אלא שומר עוד קצת ליום המחר. וגם כאן הריקוד הוא של אחרי החורבן:

עֹרֵב תוֹעָה
בְּאוֹרוֹ הָרֶךְ שֶׁל אֶחָר הַצְּהָרִים

עַל לֹחֹת הַמְרֻצָּפֶת
שְׁמוֹל קִתְּדָרְלֵת קָלָן
מִקַּפֵּץ בֵּין שְׁקִיּוֹת רִיקוֹת
בְּקִבּוּקִים
וְשִׁלְדֵי תַפּוּחִים

וּבְאַחַת מִפְּנֵה אֶת מִבְטוֹ
אֶל הַמַּגְדָּלִים
פּוֹרֵשׁ כְּנַפְיוֹ
עוֹלָה
אֶל הַחֲלוֹנוֹת הַצְּבָעוֹנִים
דוֹאָה מוֹל הַגְּגוֹת
גּוֹפּוֹ מִסְתִּיר לְרַגַע
אֶת אוֹר הַשֶּׁמֶשׁ
וּבְאַפְלָה הַרְגָעִית הַזֹּאת
לְהִרְף־עֵין
מִסְתַּבְּרִים כָּל פְּשָׁרֵי הַדְּבָרִים

צְלִילֵי מְרֵאוֹת
מִתְנַפְּצִים
אֶל הַמְּקוֹם

שְׁבָרִים
בֵּין לִילָה וַיּוֹם
יוֹם וְלִילָה

מָה נִרְאָה בֵּין הַצְּלָלִים
מָה גִדַע
טוֹחַ הַשְּׂאֵלָה
הוּא טוֹחַ הַיְדִיעָה

כֶּךָ הֶלְכְנוּ. אֲרֹן צֶהָב מְשֻׁמָּאל
אֲרֹן צֶהָב מִיָּמִין

אָבָק
אָבָק
אָבָק [עמודים 22-26].

העורב התועה הוא זה שמשמיע את קול הקריעה "קרע קרע". וכך כותבת על העורב, בהקשר של האמנות של אהרון מסג, המסאית והמשוררת שבא סלהוב בספרה מסות על אמנות ויהדות (רסלינג 2017):

"... בה בעת מגלם העורב דמות אירונית בסיפור 'ראשית החדשה שלאחר המבול'. העורב היה השליח הראשון ששיגר נח מהתיבה כדי לראות אם כלו המים ואם כבר נראית יבשת חדשה. העורב לא שב אל נוח: 'ויהיה מקץ ארבעים יום, ויפתח נוח את חלון התיבה אשר עשה. וישלח את העורב, ויצא יצוא ושוב, עד יבושת המים מעל הארץ'. העורב לא חזר הוא יצא לדרכו אך נטש את משימתו ולא שב. נעלם כציפור משולחת" (עמ' 142).

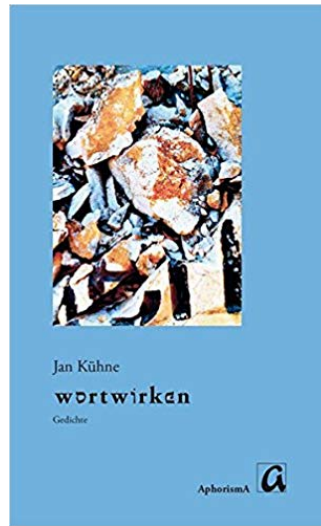
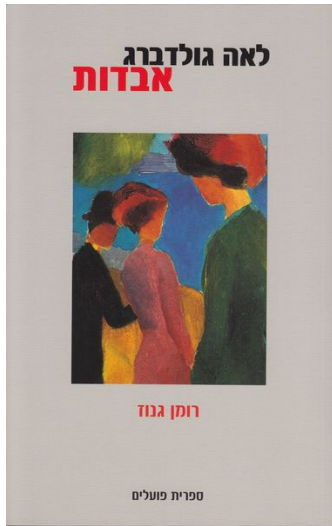
בשיר הזה של אמיר אשל מופיעה לפתע הקתדרלה של קלן, שהיא די מפחידה בגותיות שלה. בניגוד לשירים אחרים, שהם ללא ציוני מקום, בשיר הזה יש מקום. ויש איזו התבהרות. מדוע דווקא קלן והקתדרלה שלה? ובכן התשובה לכך מופיעה בהקשר שבו נכתב השיר. וכך כותב אשל:

"ספר זה הוא תולדה של שיחה מתמשכת. ראשיתה בשאלות שעוררה בי יצירתו של גרהרד ריכטר בשלושים השנים האחרונות. המשך השיחה במפגש שהתקיים באביב 2016 בֶּאָטְלֵיהַ של ריכטר סמוך לקלן בגרמניה, ובשירים שכתבתי עברית וגרמנית בשבועות שלפני המפגש ולאחריו, הכלולים בספר זה" (עמ' 7).

כלומר, ההתבהרות בשיר קשורה למפגש בין החוקר העברי, שמרצה באוניברסיטה בארה"ב לבין היוצר הגרמני בֶּאָטְלֵיהַ שלו בקלן. האם הספר הזה שיצא בעברית ובגרמנית שייך גם לתרבות הגרמנית? האם הוא שייך לתרבות הישראלית, אף שאמיר אשל מתגורר מחוץ לישראל, כותב בגרמנית, ועומד לפרסם גם מחזור כזה בגרמניה? האם שתי התרבויות ילמדו על הדיאלוג הזה בהקשר המזרח תיכוני, האירופאי?

למי שייכת התרבות הגרמנית בימינו? האם משורר יהודי או ישראלי שכותב בעברית שבורה, אנגלית שבורה וגרמנית שבורה, אחי במרחב הגרמנו-אוסטרו-שוויצרי, יכול להיקרא משורר גרמני, משורר אירופאי? האם לאה גולדברג ואמיר אשל ייכללו בתוכנית הלימודים הגרמנית כחלק מהפדגוגיה המקומית? בספר ארכיאולוגיה של העתיד כותבים ד"ר גדעון טיקוצקי וד"ר לינה ברוך: "לא בכדי מופיע כאן כל שיר בשתי השפות, הגרמנית והעברית, נדמה שבמובן מסוים חוזרים משוררים אלה לביתם הגרמני הודות למעשה התרגום, ולפתע נשמעות שורותיה של לאה גולדברג, למשל, כאילו נועדו מראש להתנגן בגרמנית" (עמ' 40).

ואם כבר הזכרנו את לאה גולדברג, הרי שכעבור שנים אחרי כתיבת הרומן הגנוז אבדות ביטאה גולדברג באחת מרשימותיה העיתונאיות יחס אמביוולנטי לאירופה: "ואנחנו לא נשכח, אותך, את פצעי האוהב ואת פצעי השונא לא נשכח. ועד יום מותנו נישא אותה בקרבנו, את הכאב הגדול הזה ששמו אירופה - 'אירופה שלכם', 'אירופה שלהם' וכנראה ... לא 'אירופה שלנו', - אף כי

מימין: **בגדאד, חיפה, ברלין**, אסופה משירי מתי שמואלוף הופיעה במהדורה דו-לשונית בהוצאת הבוטיק הגרמנית "אפוריסמה". הספר נוצר בעקבות פגישה עם החוקר והמשורר הגרמני ד"ר יאן קינה, שהופיע בשורה של אירועים ששמואלוף מארגן בברלין בשם "חאפלה פואטית", הכוללת הקראות בשפות שונות ומסיבה מזרח תיכונית. קינה קרא משירתו הדו-לשונית (עברית וגרמנית) שפורסמה בספרו הראשון בגרמניה, **wortwirken** (מילה בעשייה). לצידם – ספרה הגנוז של לאה גולדברג, **אבדות**, על שנות לימודיה בברלין, לפני עלייתה ארצה, ספר שראה אור בשנת 2010 במלאות 40 שנה למותה בהוצאת הקיבוץ המאוחד, עם אחרית דבר של ד"ר גדעון טיקוצקי, שאיתר את כתב היד בעזבונו.

היינו שלה, מאוד שלה" [באחרית דבר לאבדות: "אבודים - בוקר אפל בבירה", מאת גדעון טיקוצקי, עמ' 321].

***

בתוך כך, הנוכחות הישראלית והיהודית בתרבות הגרמנית הולכת ותופסת צורה פואטית. המשורר, המתרגם והחוקר הגרמני יאן קינה, בספר השירה הראשון שלו, wortwirken כולל פרק שלם של כתיבה בעברית-גרמנית. בניגוד לאמיר אשל, קינה ממש לא מקל על הקורא ולא מניח את שתי השפות בנפרד, אלא דווקא מניח אותן - כמו בכותרת ספרו - אחת בתוך השנייה. שימו לב למילה "סופ" בתוך כותרת הספר (בצילום למעלה), שמשחקת גם עם הגרמנית, שכן מי שזקוק כמוני למשקפיים, יכול לרגע לטעות ולחשוב שמדובר במילה גרמנית מלאה, ושהעברית משחקת לתוך הגרמנית, כלומר למשל אות הס', היא גם האות ö הגרמנית. בואו נצלול לחלקים מתוך השיר "Ivrit" של קינה, שזכיתי גם לשמוע כשהופיע בחאפלה פואטית שערכת בזמנו במסעדת 'פו' בשכונת מיטה:

Du redest Ivrit
לא ידעתי אָז לְמָה,
reden wir nicht gleich

”שאלתי קודם, מי שייך לתרבות הגרמנית, ואנסה להשיב
ולומר, שכל מי שרואה את עצמו שייך אליה, כבר שייך
אליה. אך יש בכך אלמנט של דיאלוג, וגם מהלך של
שבירת החומות של התפיסה הלאומית של התרבות.”

עברית במקום שאני

Mühe mich ab mit dem

גרמנית וכל שבירותיה

!Der Zunge

Also wirklich

היית יכול להגיד לי יותר

Früher und dann wäre alles

קצת יותר פשוט

Gewesen. Aber ist ja

עכשו לא משנה. אנחנו

Verstehen uns auch

ככה, nicht wahr? [שם, עמ' 75]. ויש המשך לשיר, אך בחרתי רק להביא חלק מן המשחק הנתון כך ברווח שבין הגרמנית לעברית. המשחק מקסים אותי ומתעתע בי. כששמעתי אותו מקריא את השירים, חשתי איך המוח שלי עובד קשה לתרגם ולהניח את התרגום לצד העברית המוכרת. לקוראים הישראלים אין כלל בסיס להבנת הגרמנית, אלא אם כן טבועים בהם שרידי יידיש או גרמנית של סבא או סבתא. קינה בעצם שואל בהתחלה - אם אתה מדבר עברית, מדוע לא אמרת, למה הנחת אותי בתוך הגרמנית הקשה על כל שבירותיה. וכגרמני, קינה מדמיין את עצמו לרגע מחוץ לשפה הגרמנית, כאותו מהגר (עברי) שגופו לפתע מגלה איברים חדשים, שגדלים בתוכו, אך לא תמיד מתאימים לסטנדרטים של תקינות השפה הגרמנית [אני מערער על האפשרות שיש שפה תקינה, כי שפה שבורה היא אפשרות של שפה, בדיוק כמו שפה תקינה].

האם קינה הכותב בעברית, ובעברית-גרמנית ומתרגם מעברית לגרמנית וההפך, יכול להיחשב משורר ישראלי, עברי ויהודי [אם נניח שהיהדות היא תרבות ולא דת]? זאת שאלה מקבילה לשאלה שהועלתה בתחילת הרשימה. למי שייכת התרבות? שהרי התרבות העברית כבר עברה תהליך דומה, כשקיבלה לתוכה

כותבים פלסטינים שהחליטו לכתוב בעברית, או כותבים עיראקים יהודים שהחליטו לבגוד בערבית ולצאת לרומן ארוך עם העברית. קינה שיושב וחוקר את מחקריו באוניברסיטה העברית, מדבר עברית שוטפת. האם ישראל רואה אותו כחלק מהתרבות העברית, היהודית והישראלית? האם אפשר למעשה לראות בו משורר עברי, שהרי מדי פעם הוא מפרסם במדור תרבות וספרות של הארץ?

***

שאלתי קודם לכן, מי שייך לתרבות הגרמנית, ואנסה להשיב ולומר, שכל מי שרואה את עצמו שייך אליה, כבר שייך אליה. אך יש בכך אלמנט של דיאלוג. וגם מהלך של שבירת החומות של התפיסה הלאומית של התרבות. זה קשור גם לגבולות של שפה תקינה, אבל קשור גם לגבולות המרחב. באחרונה החליט אחד המוסדות התרבותיים המכובדים של ברלין, LCB, לערוך כנס של כותבים לא גרמנים שמתגוררים בברלין. בנוסף, הוא החל למפות את המקומות שבהם קבוצות אתניות שונות מופיעות וקוראות שירה. זה אתגר חדש, לתפוס את השפה הלא גרמנית של ברלין. ועדיין, הלאומיות לא רואה את הנתינים האלה כשייכים, וזאת, בגלל השפה, בגלל האתניות, בגלל הדת השונה. אך ההכרה היא תחילתו של תהליך לקראת ההבנה שלאוומיות ואזרחות רחוקות מלהגדיר תרבות של מקום. זה קורה גם בישראל, עם כל התרבויות שאינן אזרחיות, או תושבות, אך שייכות לעיר, כמו מבקשי המקלט, הפלסטינים, הפליטים, מהגרי העבודה ועוד. לכן גם הם שייכים לתרבות בישראל, גם אם היא אינה מכירה אותם ואינה מכירה בהם.

בשנה השנייה לשהותי בברלין הכרתי את הסופר בנדיקט וולס, דרך חבר משותף, הסופר הבווארי נורברט קרון. היה זה ערב מיוחד שבו הופעתי עם טל אלון, מייסדת מגזין 'שפיץ', במרתף של מועדון החברים "סוהו". בקומת הכניסה היה גרפיטי של כריש, שצייר בנקסי, עם גברשת ענקית, למעלה מועדון כושר ומעליו בר-לאונג' ומעליו מסעדה צמודה לבריכה שהוארה בצבע ירוק. האפשרות לראות את ברלין מלמעלה, שמורה למגדל של אלכסנדרפלאץ, אך כשיצאנו מהמסעדה לעשן, הבטנו החוצה על גגות ברלין, שחלקם היו מלאים בצמחייה ועצים.

בנדיקט ואני חלקנו יחד מאז רגעים מצחיקים ובעיקר סיפורים של כותבים. הוא סיפר לי איך הוא לא טס בכלל, אלא נוסע רק ברכבות. ואיך ברגע האחרון, כשנגמר לו הכסף והוא חוזר מברצלונה, הספר שלו הפך לרב מכר ופרץ לו דרך. באחרונה נפגשנו שוב בחומס "ויץ" בבלוכרשטראסה. בנדיקט, שנראה צעיר נצחי, הביא לי את ספרו המתורגם לעברית על סוף הבדידות. הוא אהב את העטיפה שהצמידו לו בהוצאת ספרית הפועלים, והסביר לי שאין לו שליטה על התרגומים, ולא על העטיפה שנבחרה. ידעתי שהספר הזה אהוב ביותר בקהל הגרמני. זאת כי פעם אחת אחרי שנפגשתי עמו, החזקתי בידי את המהדורה הגרמנית לספר, ואנשים ברכבת התחתית פנו אלי, מה שאינם עושים

"החיים באירופה לימדו אותי על כותבים שפעם הכרתי רק דרך הפריזמה הציונית, כמו לאה גולדברג, זאב ז'בוטינסקי ואחרים. למדתי מתוכם גם על התרבות המקומית, ובאופן מסוים וחלקי קיבלתי חלק בתוך התרבות האירופית, גם כיוצר וגם כתושב."

בדרך כלל, כדי לספר לי עד כמה אהבו את הספר. לא סיפרתי להם שהרגע חזרתי מבילוי עם הכותב.

צללתי לתוך על סוף הבדידות ולפתע הרגשתי שהוא כאילו כותב אלי. כי אני מכיר את התרבות הגרמנית ואת מעגל החיים שלה. "שלוש שנים וחצי אחר-כך, בדצמבר 1983; חג המולד האחרון עם הורי. לפנות ערב עמדתי לפני חלון חדר ילדותי בשעה שהאחרים הכינו את הסלון. הם יקראו לי רק כשהכול מקושט, כמו בכל שנה, כמו בכל שנה, אבל כמה זמן זה עוד יימשך? שמעתי את אחי מתלונן בחוץ. שמעתי את הצחוק הפייסני של אימא. שמעתי את אחותי ואת אבא מתווכחים על מפות שולחן. כדי להסיח את דעתי הבטתי בחצר הפנימית, בעצים העירומים בחורף, בנדנדה ובבית העץ. הרבה דברים השתנו בשנים האחרונות, אבל לא מראה החצר האהובה [עמ' 25]. כל המרחב של החג, ההסתרה של המתנות מהילדים, הטופוגרפיה של החוץ, חצר פנימית, בית עץ, נדנדה, עצים עירומים בחורף. כל זאת הם חלק ממחזור החיים הנוצרי, שיהודים בנישואים מעורבים חווים, הן במובן התרבותי-דתי, והן במובן הגיאוגרפי-אקלימי ובמובנים אחרים. בנדיקט ולס כמוני אוהב מוזיקה, וחי אותה בהרבה רגעים בספר, ומתחוויר לי שזה לא רק אירופה ששייכת לנו, כמו שאנו שייכים לאירופה, זאת גם המוזיקה שגדלנו עליה, תרבות הפופ-רוק, שמאחדת גם את מי שגדלו באותן שנים. כל זה גורם לי לחשוב, שהלימודים בבתי הספר לא באמת מסוגלים להכיל כל כך הרבה שינויים שמתחוללים בתרבות, ורק הספרות עדה להם.

החיים באירופה לימדו אותי על כותבים שפעם הכרתי רק דרך הפריזמה הציונית, כמו לאה גולדברג, זאב ז'בוטינסקי ואחרים. למדתי מתוכם גם על התרבות המקומית, ובאופן מסוים וחלקי קיבלתי חלק בתוך התרבות האירופית, גם כיוצר וגם כתושב. אך אחת המתנות הגדולות שגיליתי דווקא כאן, באקלים של צפון אירופה, עת העצים משילים את העלים למרדד זהוב, מרהיב ביפויו, היא הכותבים המזרח תיכוניים הגולים. בשבוע האחרון של חודש אוקטובר, אירגנתי ערב מיוחד במינו, שבו יוצרים יהודים-ערבים וערבים ממדינות ערב נפגשו כדי ליצור, לשוחח וליהנות ביחד. הסופרת הילה עמית עבאס ואנוכי, הופענו ביחד עם מרים ראשיד ממצרים, מוסא עבדולקאדיר

מכורדיסטאן, מבאן יונס מכורדיסטאן, חסן אל פאדל מסוריה, זהבה כלפה, ישראלית ממוצא לובי, וגידי פרחי - ישראלי ממוצא ארגנטיני-טורקי-ספרדי.

למעלה מ-130 איש הגיעו לליטרש קולוקיום ברלין, על גדות אגם הוואנזה ממש מול הווילה הידועה לשמצה. קראנו לערב "יהודים וערבים מתחברים מחדש למזרח התיכון". האירוניה הגדולה היא שזה קורה דווקא בברלין; אותו מפגש שלא יכול להתרחש בישראל, אף שמצרים וסוריה קרובות לישראל יותר מגרמניה. ובכל זאת רצינו להשמיע את הקול היהודי-ערבי הייחודי, שמבטא היסטוריה יהודית של אלפי שנים במרחב הערבי. ביקשנו לבדוק כיצד הוא מתחבר לתרבות הערבית, שניתקה מאיתנו בבואנו לישראל. זה עוד מרחב שאני מוצא את עצמי מתחבר אליו ושייך אליו, אף שהוא לכאורה זר לגמרי למרחב האירופי. ובכל זאת הוא משיק ברובעי המהגרים. לא הסתפקנו במפגש שטחי, והצלחנו ליצור מפגש ראשון עמוק, שהוא גם הקראה, גם שיחה על היצירות וגם דיון פתוח עם הקהל. הדפסנו חוברת מיוחדת לאירוע, יצרנו קול קורא ליצירות והכרזנו על הדרך שנפתחה לנו לקיים מפגשים ייחודיים בין תרבויות יהודיות-ערביות עם הקולגות שלהן הערביות.

בעבורי, התרבות אינה סגורה עוד בחומות הלאומיות. היא פתוחה לכל עבר, כמו אוהלו של אברהם, הפתוח לארבעת כיווני אוויר. אני עדיין בדיאלוג עם התרבות הישראלית, דרך העברית, למרות שישראל לא מכירה בדיאספורה שלה, ומייחדת את הפרסים שהיא מעניקה לתושבי קבע בישראל. אני בדיאלוג מחודש עם אירופה לא מהצד האירופוצנטרי, או הביקורתי הפוסט קולוניאלי, אלא מוצא עצמי בדרכי לשייכות ולזהות מרובדת חדשה. דרך חדשה גם נפתחת מהצד הערבי בזהות שלי, וגם הוא חלוצי, דווקא בשל המפגש הנדיר, ללא חומות, של דגלי המזרח התיכון הקרועים שמסמלים גבולות לא אנושיים. מובן שהגדרת הזהות שלי לא מחייבת את התרבות הגרמנית, או האירופית, או הערבית והישראלית לקבל את האפשרות הייחודית להשתייך לכל כך הרבה מרחבים, כשבידי פספורט אחד.

מקורות ומקורות השראה

- זאב ז'בוטינסקי, תְּמִשְׁתָּם (תרגום מרוסית: י"ה ייבין וחנניה ריכמן), ירושלים: הוצאת ערי ז'בוטינסקי, תש"ז, 1960.
- וינפריד גיאורג זבאלד, הטבעות של טיטאן, מגרמנית: טלי קונס, כתר, 2009.
- לאה גולדברג, אבדות: רומן גנוז, ספרית פועלים, 2010.
- ארכיאולוגיה של עתיד: אסופת שירים עבריים במקור ובגרמנית, עורכים גדעון טיקוצקי ולינה ברוך, הוצאת ויטוריו קלוסטרמן, גרמניה, 2015.
- Jan Kühn, Wortfirkn, AphorismA Verlag, Berlin. 2015,
- בנדיקט ולס, על סוף הבדידות, מגרמנית: ארו וולק, ספרית פועלים, 2017.
- אמיר אשל, רישומים, אבן חושן, 2018.